

Alteritate și identitate religioasă. Considerații cu privire la reprezentarea „ereticului” în literatura tipărită în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea (I)

CARMEN MARIA DORLAN

Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”
Târgu-Mureș

Abstract

Religious Identity and Otherness. Considerations Regarding the Representation of the „Heretic” in the Moldavian Printed Works at the Middle of the XVIIth Century

Analysing the content of the printed works in Moldavia at the middle of the XVIIth century the present paper intends to approach the category „heretic” as a main instrument used in order to better understand the transformations known by the Moldavian ecclesiastical élite at the level of religious imagination, cultural and ecclesiastical politics and the process of religious identity construction. The polemical context resulted of the synodal activity at Iași in 1642 and the printed works edited the following years are used in order to reconstruct a social typology and to reflect on the way this ecclesiastical élite thought and represented the religious otherness, the politics elaborated at this moment, taking into consideration the fact that any attempt to reconstruct the evolution of a mental representation implies social and temporal contextualising and the significance attributed to it is mobile. It also intends to define the opportunities instrumented by this type of religious propaganda to strengthen the Orthodox Eastern identity and the social control at the lower levels of ecclesiastical social structures revealing a religious discourse on the social relations and realities much more polemic, based on exclusion and marginalization, and the ecclesiastical élite’s awareness of the necessity to improve the level of the religious knowledge through explanation, analogies and the efficacy of the sermons’ content required. Identified with the confessions resulted after the Reformation movement, but also with the Armenian communities existing here, the reconstruction of the „heretic” social type reflects an important effort sustained by these social categories intended to improve the sense of religious self-consciousness. On the other hand, edited sources used to reflect this discourse reveal an important change regarding the process of cultural and religious communication, being perceived as such and instrumented as a vehicle in the process of transmitting information. They also represent important evidence for the patterns developed by the Romanian communities as far as religious identity is concerned during the following centuries.

Keywords: *religious identity, the “heretic”, Moldavia, printed works, confessions, Eastern Orthodoxy.*

Reprezentarea identității și alterității religioase în societatea moldovenească pre-modernă a fost bazată în istoriografia românească mult timp pe o perspectivă analitică unitară care subordonează mutațiile de la nivelul comportamentelor umane inițiativelor luate la nivel instituțional, de proveniență elitară, manifestând mai puțin interes față de practicile sociale colective, de breșele produse la nivel local și semnificația care le revine acestora în evoluția istorică. Doar recent,¹ nu fără legătură cu inovațiile manifestate în gândirea și practica istorică din ultimele decenii, se promovează necesitatea cunoașterii implicațiilor care revin interferențelor, comunicării și circulației ideilor, religiozității, proceselor de confesionalizare sau de construcție a identității religioase, cu discontinuitățile și continuitățile particulare sau factorii în jurul cărora se produc clivajele și solidarizările colective. Modificările de ordin tematic, metodologic și interpretativ rezultate, bazate pe o reanalizare sistematică a surselor cu caracter normativ sau polemic, confirmă utilitatea cognitivă a acestor două categorii pentru cunoașterea modului de funcționare și inter-relaționare a comunităților sociale, pe de o parte, și a modalităților de perpetuare a practicilor sociale în ceea ce privește diferențierea, devianța sau orice altă formă de distanțare de cadrul normativ al identității religioase asumate,² pe de altă parte. Mai mult, contribuții recente aduse la problematica generală a ereziei semnaleză importanța definitorie care revine reprezentării alterității religioase în evoluția producției culturale și

¹ *Confesiune și cultură în Evul Mediu. In Honorem Ion Toderășcu.* Studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „A. I. Cuza,” 2004; *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, Ion Toderășcu (coord.), Alexandru-Florin Platon, Bogdan Petru Maleon, Gheorghe Iuțiș, Liviu Pilat, Gerd Franck, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza,” 2006; Emil Dumea, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Sapienția, 2003; Liviu Pilat, *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (Secolele XVII-XVIII)*, Iași, Editura Dumitru Mărtinaș, 2002.

² Vezi, de ex., Liviu Pilat, *op. cit.*; Petronel Zahariuc, *Contribuții la istoria satului Adjundeni, în Adjundeni. Șase veacuri de prezență catolică pe Valea Siretului*, Dănuț Doboș (coord.), Petronel Zahariuc, Lucia Cireș, Daniela Butnaru, Iași, Editura Sapienția, 2005, p. 11-90.

a progresului socio-cultural, constituindu-se într-un factor esențial de uniformizare și de construire a tiparelor gândirii și comportamentelor.³

La fel cum alteritatea presupune întotdeauna identitatea,⁴ studiul ereziei nu poate fi disociat de problema ortodoxiei, toleranței și a diverselor sale motivații,⁵ ceea ce relevă interdependența existentă între alteritatea religioasă și procesele de construcție identitară religioasă ale unei comunități,⁶ cu atât mai mult cu cât funcția ereziei și situația ereticului s-au schimbat considerabil începând cu perioada pre-modernă. Spațiul Ortodoxiei nu a rămas neafectat de această re-evaluare a raportării la identitatea religioasă.⁷ Schimbarea funcționalității „armelor” ereziei, ca rezultat al progresului tehnicilor de expresie și al diversificării modalităților de propagandă confesională, a determinat însă restructurarea instrumentarului documentar disponibil istoricului, orientarea interesului asupra funcționării imaginației și imaginarului religios, pe de o parte, și

³ John Christian Laursen, *Histories of Heresy in Early Modern Europe: For, Against, and Beyond Persecution and Toleration*, Palgrave Macmillan, 2002; *Heresy in Transition. Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe*, John Christian Laursen, Cary J. Nederman, Ian Hunter (editors), Ashgate Publishing Ltd., 2005; *Heresy and literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (editors), Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

⁴ Hélène Ahrweiler, *Imagina celuilalt și mecanismele alterității*, în Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective. Antologie*. Studiu introductiv, selecția și traducerea textelor de Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 201.

⁵ Georges Duby, *Evul Mediu masculin. Despre dragoste și alte eseuri*, București, Editura Meridiane, 1992, p. 238-240.

⁶ Jaroslav Pelikan, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. II. Spiritul creștinătății răsăritene (600-1700)*. Traducere și note de pr. prof. Nicolai Buga, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 278 și urm. Pentru o retrospectivă istoriografică generală asupra procesului de confesionalizare în spațiul central-european, vezi *Shaping Confessional Identity in East-Central Europe*, Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Graeme Murdock (editors), Ashgate Publishing Ltd., 2002, p. 1-30.

⁷ Jaroslav Pelikan, *op. cit.*, p. 276-323; Ernst Christoph Suttner, *Relația alternantă dintre Bisericile Răsăritului și Apusului de-a lungul istoriei bisericesti*. Traducere de diacon Mihai Săsăujan, Iași, Editura Ars Longa, 1998; Idem, *Schismele: ceea ce separă și ceea ce nu separă de Biserică*. Traducere de Alexandru Buzaliuc și Iosif Aenășoaei, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.

detașarea treptată a acestuia de perspectiva generală care a marcat interpretarea și explicarea istorică, dependentă de incapacitatea sa de a se distanța de cadrele identității religioase proprii asumate și de a depăși limitele orizontului interpretativ și analitic pe care le implică,⁸ pe de altă parte. Mai mult, trebuie luat în considerare faptul că orice încercare de definire a „ereticii” presupune trasarea evoluției unei frontiere religioase, aceasta fiind apreciată ca având valențe catalizatoare și de unificare pentru construirea unei identități colective, dar și cognitive în ceea ce privește formularea și promovarea percepțiilor de ordin identitar, care de cele mai multe ori au avut ca efect vehicularea de formule stereotipale greu de eradicat.⁹ Ea a fost instrumentată polemic pentru obținerea legitimizării propriului corp doctrinar, încă de la începuturile creștinismului.¹⁰ Definiția termenului se dovedește însă a fi cu atât mai

⁸ Un exemplu relevant pentru limitele unui discurs istoric în legătură cu problematica ereziei, perpetuat în cadrul istoriografiei românești, cu puține excepții, până târziu în secolul XX și pentru care explicația istorică este dependentă de identitatea religioasă a istoricului, el proiectând astfel atașamente religioase contemporane lui asupra celor vizate dintr-un anumit context socio-religios istoric poate fi: „*Reformații, începându eresulu loru cu răscolă și cu desbinare de Biserica papistă a Romei, s'au espusu unoru puternice înfruntări și persecuțiuni din partea acesteia din urmă, fără a avé cu ce se opune și cu ce să-și apere noua loru doctrină. Afară de S-ta Scriptură și de principiele minței, în certele loru religiose, ei aveau nevoie de istorie, de scrierile S-ților Părinți, de sinódele ecumenice, și mai cu sémă de autoritatea unei Biserici antice, străină de luptele pasionale ale papiștilor și protestanților.*” [s.n.]. Episcopul Melchisedec, *Biserica Ortodoxă în luptă cu Protestantismul în special cu Calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra Calvinilor*, București, Tipografia Carol Göbl, 1890, p. 1 (Extras din *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II, Tom. XII, 1890). Vezi, de asemenea, pentru o analiză mai detaliată a acestei perspective care a marcat discursul istoriografic asupra ereziei, Howard Kaminsky, *The Problematics of „Heresy” and „The Reformation,”* în *Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter*, Herausgegeben von František Šmahel, München, R. Oldenbourg Verlag, 1998, p. 1-22.

⁹ Robert Muchembled, *Introduction. Frontières vives: La naissance du sujet en Europe (XVe-XVIIe siècle,*” în *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities. 1450-1750*, Eszter Andor, István György Tóth (editors), Budapest, CEU, European Science Foundation, 2001, p. 2-3.

¹⁰ *Dicționar tematic al Evului Mediu Occidental*, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt (coord.), Iași, Editura Polirom, 2002, p. 223.

dificil de redat cu cât semnificația atribuită acestuia cunoaște modificări radicale în funcție de contextul temporal-spațial avut în vedere,¹¹ de experiența istorică a comunității religioase vizate sau inclusiv de factorii cu rol de inițiere a definirii termenului, diferențele fiind accentuate sau minimalizate în funcție de rațiunile polemice ale unui anumit discurs. Orice formă de interes, atitudine, comportament manifestat în vederea distanțării sau separării de discursul general acceptat în materie de credință, pune astfel pentru istoric problema restituirii contextului social, politic și religios care a determinat perceperea acestora ca atare. De cele mai multe ori aceasta poate presupune, totodată, un proces de „ereticizare” a unei persoane, comunități sau comportament, care este considerat nu atât un răspuns la amenințările venite din partea unei mișcări religioase diferite, cât o reacție venită din partea elitelor educate aflate în structuri de putere pentru a-și asigura poziția deținută și a facilita consolidarea statală.¹²

Ce importanță a avut pentru societatea moldovenească din timpul lui Vasile Lupu problema definirii „ereticului”? A fost necesară această definire și care a fost contextul care i-a impus necesitatea? Care sunt sursele posibile și instrumentele care au favorizat articularea acesteia? Ce importanță trebuie recunoscută impactului unui discurs normativ comparabil cu realitățile politico-economice ale societății moldovenești și implicațiile acestora asupra regulilor conviețuirii în comunitățile cu mai multe opțiuni religioase sau cu contacte mai mult sau mai puțin intense cu reprezentanți ai altor forme de identitate religioasă? În ce măsură o astfel de investigație este relevantă pentru cunoașterea unei societăți diversificate care, pe parcursul deceniilor de la mijlocul secolului XVII, a fost obligată să participe mai activ la formularea propriilor modalități de raportare la Creștinătate¹³ - cel puțin la nivelul elitei clericale și intelectuale -, atât ca parte componentă a comunității ortodoxe răsăritene, cât și față de

¹¹ Georges Duby, *op. cit.*, p. 239.

¹² Robert Ian Moore, *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe. 950-1250*, Oxford University Press, 1987.

¹³ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*, ediția a II-a, vol. I, București, Editura Ministerului de Culte, 1928, p. 302-345; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ediția a II-a, vol. II, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, 1994; Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, 116 p.

realitățile și prozelitismul confesional rezultate de pe urma Reformei și Contrareformei, intrate în secolul XVII într-o nouă etapă a evoluției lor?¹⁴ Fără a avea pretenția de a răspunde la toate aceste întrebări, demersul de față își propune să reconstituie reprezentarea „ereticului” elaborată de elitele ecleziastice și culturale din Moldova în perioada domniei lui Vasile Lupu, punând accent pe componența tipologiei sociale proiectate, în vederea facilitării cunoașterii mecanismelor receptării și reprezentării alterității religioase de la nivelul oficial și a implicațiilor acestora asupra conștientizării, solidificării și promovării identității religioase ortodoxe. Modelul de receptare a fenomenului devianței spirituale este identificat plecând de la investigarea Identității Celuilalt către Identitatea de Sine, utilizându-se ca suport documentar textele de factură religioasă și juridică tipărite în Moldova în cursul deceniului cinci al secolului al XVII-lea sau texte similare ulterioare. Totodată, investigația își propune să evidențieze rolul care revine cărții tipărite ca parte din strategia stabilită în vederea distribuirii sociale a unui discurs religios unificator și securizant, dar cu rol de diferențiere și de excludere. Având în vedere tendința de deplasare a interesului istoric în structurarea utilajului argumentativ spre o reconstituire a realității experiențelor trecute pe baza practicilor sociale care creează și configurează normele definiției ce asigură funcționalitatea unei comunități,¹⁵ se acordă un interes accentuat implicațiilor de natură socială ale acestei reprezentări.

¹⁴ *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities. 1450-1750*, ed. cit., 2001; *Shaping Confessional Identity in East-Central Europe*, ed. cit., 2002; R. Po-Chia Hsia, *The World of Catholic Renewal. 1540-1770*, Cambridge University Press, 1998; Ana Dumitran, *Religie ortodoxă - religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia, 2004; Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001.

¹⁵ Perspectiva promovată de generații de istorici post-weberieni, care susținea că știința de carte și dezbaterile publice, tipărite, sunt esențiale și revelatorii pentru o societate sănătoasă, funcțională, dar și pentru o prevalență a elitelor asupra restului societății, este pusă în discuție în ultima vreme de contribuții care pun în evidență rolul considerabil care revine potențialului maselor de a influența un anumit mediu cultural. Bertrand Taithe, Tim Thornton, *Propaganda: A Misnomer of Rethoric and Persuasion*, în *Propaganda. Political*

Plasarea acestei investigații în deceniile de la mijlocul secolului al XVII nu este întâmplătoare. Perioada coincide cu apogeul domniei lui Vasile Lupu, cunoscut pentru strânssele legături susținute cu reprezentanți și instituții din spațiul Ortodoxiei, politică religioasă cu implicații asupra raporturilor sale cu reprezentanți ai confesiunilor aparținătoare de restul Creștinătății. Pe parcursul deceniului cinci al secolului al XVII-lea sunt organizate în Moldova două sinoade de importanță majoră, semnificative pentru problematica analizată aici. Este vorba de sinodul de la Iași, desfășurat între 15 septembrie și 27 octombrie 1642¹⁶ și sinodul convocat în 1645,¹⁷ cu participarea reprezentanților elitelor ecleziastice și intelectuale din ambele principate, prilejuit de luarea la cunoștință de către Mitropolitul Varlaam a conținutului *Catechismului calvin* apărut în 1640¹⁸ în Ardeal. Acest gen de întruniri, marcate de un spirit polemic accentuat, prilejuite de necesitatea resimțită pentru definitivarea, formularea și aprobarea elementelor componente ale identității religioase ortodoxe, cu precădere de natură teologică, sunt relevante pentru cunoașterea evoluției frontierelor religioase ale epocii în anumite medii social-culturale. Ele relevă nu numai conținutul discursului unei categorii

Rethoric and Identity. 1300-2000, Bertrand Taithe, Tim Thornton (editors), Sutton Publishing Limited, Phoenix Mill Thrupp, Stroud, Gloucestershire, 1999, p. 6.

¹⁶ N. M. Popescu, *Pomenirea mitropolitului Petru Movilă și Sinodul de la Iași*, în *BOR*, LX, 1942, nr. 9-10; Teodor Bodogae, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani. Considerații în legătură cu Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943; Scarlat Porcescu, *Sinodul de la Iași. 1642*, în *România în istoria universală*, vol. III, Iași, 1988, p. 567-578; P. P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, ediție îngrijită, postfață, comentarii de Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1996; Traian Diaconescu, *Petru Movilă. Un precursor al spiritului ecumenic modern*, în *Mărturisirea Ortodoxă a credinței universale și apostolice a Bisericii Orientale*, ediție bilingvă, Iași, Institutul European, 2001, p. 6-7; *Sinodul de la Iași și Sf. Petru Movilă, 1642-2002*, Iași, Editura Trinitas, 2002, 596 p.

¹⁷ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, Vol. II, 1994, p. 24; Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catechismului calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva, 1984, f. II^v, p. 187; Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 68-70.

¹⁸ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, Tomul I, 1508-1830, București, Editura Academiei Române, 1903, p. 107.

sociale elitare în această privință, ci și o introspecție revelatorie în politica ecleziastică și culturală promovată la acest nivel, strategiile și instrumentele acesteia și, în egală măsură, la nivelul imaginației religioase, a mecanismelor de receptare și de reprezentare a alterității religioase și a condițiilor creării instrumentelor lingvistice ale acestor mecanisme, care de cele mai multe ori sunt de natură peiorativă, stereotipală, exclusivistă. Nu atât relevante pentru identitatea religioasă asumată de restul societății, mai greu de restituit în cazul unei societăți plurivalente și plurietnice cum este societatea moldovenească, mai ales în mediile urbane, deciziile luate cu acest prilej oferă posibilitatea cunoașterii componentelor considerate definitorii pentru identitatea ortodoxă la nivelurile superioare, pentru raportarea generală față de alteritatea religioasă.

Un alt argument în sprijinul unei astfel de investigații îl constituie potențialul de comunicare socială la o scară mai largă, de uniformizare și de întărire a sentimentului de apartenență la o comunitate și o experiență istorică comună pe care îl reprezintă cartea tipărită în general și politica promovată începând cu această perioadă de elitele religioase și culturale, mult mai conștiente față de secolele anterioare de necesitatea îmbunătățirii nivelului cunoștințelor religioase. Cu puține excepții, textele tipărite în Moldova începând cu deceniul cinci al secolului XVII au ca destinație un public cititor care depășește cu mult limitele teritoriale ale principatului moldovean,¹⁹ intensa lor circulație și utilizare fiind deja remarcată în istoriografie. O parte consistentă din activitatea tipografică desfășurată aici, mai ales în a doua jumătate a secolului XVII, va răspunde necesităților venite din marile centre ale Ortodoxiei, exprimate de multe ori chiar prin intermediul patriarhilor orientali, prezenți frecvent pe teritoriul românesc, având un caracter polemic accentuat care viza în principal accesul rapid la conținutul mesajului textual. Problemele grave cu care se confrunta Biserica Ortodoxă, rezultate fie din implicațiile statutului politico-juridic otoman, fie din provocările și succesele mișcării de Contrareformă în vecinătatea nordică și estică a principatului

¹⁹ Elena Chiaburu, *Tipografia din Moldova și lumea ortodoxă în secolul al XVII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, tom. XXXVII, 2000, p. 105-125.

moldovean,²⁰ din accentuarea specificității Bisericii ortodoxe rusești, toate survenite și accentuate pe fondul episodului „Chiril Lucaris,” a cărui presupusă Mărturisire de credință a slăbit autoritatea spirituală a patriarhiei constantinopolitane și a obligat forurile superioare de autoritate să depună un efort de definitivare a sistemului doctrinar față de confesiunile rezultate de pe urma Reformei,²¹ au transformat principatele românești în principalele și printre puținele puteri susținătoare ale acesteia. Pe de altă parte, producția de carte în limba românească în această perioadă - fără a face în mod necesar un excurs istoriografic în problematica importanței care revine tiparului în procesul de solidificare a sentimentului apartenenței etnice românești sau a analizei elementelor de natură editorială ale acestora, cunoscute în istoriografie, mai ales prin corpusul de istorii ale literaturii românești vechi - a dat o nouă funcționalitate acestei politici de traducere, editare și publicare de cărți românești. Este vorba de o nouă dimensiune comunicațională a cunoștințelor religioase și a informației culturale pe ansamblu în legătură cu care vom reveni în cele ce urmează.

Un ultim aspect, nu mai puțin important, îl constituie ponderea importanței efective a problematicii „ereticului” în economia textuală a lucrărilor tipărite în Moldova în deceniul cinci al secolului XVII, a căror editare a avut de la început intenția promovării și răspândirii lor sociale. Interesul poate fi comparat, ca impact social și intenționalitate, cu perioada domniei lui Petru Rareș în Moldova și cu semnificația atribuită modificărilor survenite în rațiunile expoziționale ale programului iconografic ortodox, pentru care pictura exterioară a bisericilor și mănăstirilor și mai ales frecvența scenelor Judecării de Apoi, în care „ereticilor” li se acordă o primă importanță în reprezentarea soartei damnaților,²² reprezintă mijloace de solidificare a identității ortodoxe,²³

²⁰ Boris A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, The Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union Of Brest*, Cambridge University Press, 1998, p. 208-255.

²¹ Jaroslav Pelikan, *op. cit.*, p. 276-323.

²² Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 185; Idem, *Arta românească. Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Baroc*, București, Editura Meridiane, 1982, p. 264-288; *Pictura murală din Moldova. Sec. XV-XVI*. Text de Vasile Drăguț, antologie de imagini Petre Lupan, București, Editura Meridiane, 1982.

instrumentate de către o elită ecleziastică și culturală obligată să-și caute instrumentele necesare pentru a interveni asupra conștiințelor și nivelului de cunoștințe religioase ale unor comunități fără știință de carte. Ceea ce ar putea fi considerat în acest caz un element de propagandă religioasă vizuală,²⁴ non-verbală,²⁵ își găsește în conținutul textual al lucrărilor tipărite în Moldova la mijlocul secolului XVII corespondentul în cuvântul scris, tipărit, care servește aceleiași utilități, promovarea propriei identități religioase. În funcție de aplicabilitatea socială și religioasă a produselor tipărite, modul de reprezentare a problematicei „ereticului,” a alterității religioase, are un caracter polemic mai mult sau mai puțin accentuat. În schimb, modul de prezentare a elementelor doctrinare ale credinței ortodoxe este bazat pe un efort de precizare și explicare atent la accesibilitatea nivelului de receptare al unei anumite comunități, a unor anumite categorii sociale, deși, trebuie precizat, clerul românesc este categoria socială pe care politica de editare o are în prim plan, în vederea oferirii acestuia a instrumentelor necesare pentru oficierea obligațiilor impuse de funcția deținută. Lui îi revine sarcina articulării acestui discurs. Reglementările cu privire la alteritatea religioasă cuprinse în aceste texte reflectă așadar interesul manifestat de elitele moldovenești pentru confirmarea criteriilor de apartenență la identitatea ortodoxă, utilizând ca instrument de eficientizare a acestei politici practica diferențierii clare față de semnele distinctive atribuite alterității religioase, „ereticul” fiind un termen utilizat pentru a desemna reprezentanții confesiunilor Reformei. În cadrul aceleiași categorii mentale trebuie incluse și comunitățile armenesti care erau considerate „eretice” și reprezentate ca atare în iconografia moldovenească începând cu secolul al XVI-lea,²⁶ Diferențierea nu are în vedere numai acest tip de alteritate religioasă, textele reafirmând coeziunea religioasă ortodoxă și în raport cu „jidovii,” „păgânii” sau

²³ Maria Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996.

²⁴ Sarah Gaunt, *Visual Propaganda in England in Later Middle Ages: „An historical painting is, in a sense, a vehicle of communication,”* în *Propaganda. Political Rhetoric and Identity. 1300-2000*, ed. cit., p. 27-39.

²⁵ Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Oxford, Clarendon Press, 1994.

²⁶ Ion Toderașcu, *Etnic și confesional în pravilele românești (secolul XVII)*, în *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, ed. cit., p. 100.

„necredincioșii” și inclusiv față de „papiști” stabilind pentru fiecare diverse criterii de excludere.

Prin urmare, analiza imaginii „ereticii” reflectată în producțiile tipărite în acest context – fără a neglija importanța acțiunii de copiere a manuscriselor, o tradiție dezvoltată puternic în numeroasele centre existente în Moldova²⁷ și mai ales a prevalenței oralității în procesele de comunicare și dezvoltare culturală, menținută mult după apariția și răspândirea tiparului – poate avea valențe cognitive importante dacă se are în vedere restituirea dimensiunii sociale a politicilor ecleziastice și culturale stabilite cu acest prilej, a implicațiilor contextului polemic general și mai ales dacă se vizează sondarea nivelului practicilor sociale rezultate de pe urma contactului cu alteritatea religioasă la celelalte nivele ale societății. Larga circulație a acestui tip de producții culturale, care depășește cu mult perioada în cauză, justifică utilizarea lor în acest sens. *Bibliografia românească veche* semnaleză pentru ultimul deceniu al perioadei domniei lui Vasile Lupu o primă etapă a activității tipografice moldovene destul de intensă,²⁸ inițiată de *Decretul Patriarbului Partenie*,²⁹ broșură apărută la Iași, în decembrie 1642, ca efect imediat al lucrărilor desfășurate în cadrul sinodului de aici. Ea este relevantă și pentru o politică promovată de patriarhii orientali de instrumentare a tiparului, în acest caz pe teritoriul principatelor românești, în vederea popularizării și lărgirii accesului la un mesaj religios cu caracter polemic accentuat, indiferent dacă într-o primă fază această polemică viza denominațiile protestante sau, în deceniile de la sfârșitul secolului XVII și de la începutul celui următor, ampla ofensivă a Contrareforme.³⁰

²⁷ Vezi Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978-1992.

²⁸ Comparabil cu situația tiparului în Țara Românească, activitatea este mai scăzută în Moldova, fapt vizibil cu precădere în secolul XVIII. Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, București, Editura Sport Turism, 1987, p. 197.

²⁹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, Tomul I, 1508-1830, București, Editura Academiei Române, 1903, p. 119.

³⁰ Patriarhul Nectarie, *Întâmpinare în contra primatului Papei*, Iași, 1682, p. 251-258; Simeon, Arhiepiscopul Tesalonicului, *În contra Erezilor*, Iași, 1683, în limba greacă, p. 273-275; *Manual în contra schismei papistașilor*, București, 1690, în limba grecească, p. 297-298; Meletie Sirigul, *Întâmpinarea la principiile catolice și la chestiunile lui Chiril Lucaris* și Dositeiu, Patriarhul Ierusalimului, *Manual în contra rătăcirii calvine*, București, 1690, în limba greacă, p. 298-315;

Centrele tipografice din principatele românești s-au transformat, în foarte scurtă vreme, în instrumente utilizate de reprezentanții ecleziastici din spațiul Ortodoxiei pentru susținerea și promovarea activă a unui discurs polemizant, exclusivist, în vederea contracarării oricărei forme de prozelitism religios iar răspândirea celor mai multe dintre exemplarele editate (unele gratis) reprezintă o confirmare a conștientizării importanței tiparului,³¹ ca mijloc de solidificare a identității religioase, dar și a necesității resimțite de lumea ortodoxă pentru acest tip de scrieri. Implicațiile acestei literaturi polemice sunt de lungă durată, ele constituind bazele discursive pe care se va construi, printre altele, identitatea ortodoxă a românilor transilvăneni pe parcursul secolului XVIII ca raportare la cadrele identității profesionale unite în curs de formare.³² Tot tributară contextului creat de sinodul desfășurat la Iași în cursul anului 1642 se pare că este apariția aici, în același an, a unui *Catehism*, în limba slavonă,³³

Dosithei, Patriarhul Ierusalimului, *Manual contra lui Ioan Karyophylles*, Iași, 1694, în limba greacă, p. 337-338; Ioan Eugenicos, *Discurs contra hotărârei sinodului dela Florența*, Iași, 1694, în limba grecească, p. 338; *Volumul împăcării*, Iași, 1692-1694, în limba greacă, p. 338; Dositeiu Patriarhul Ierusalimului, *Tomul dragostei asupra latinilor*, Iași, 1698, în limba greacă, p. 369; *Carte sau lumină*, Snagov, 1699, în limba română, p. 370-372; *Tomul bucuriei*, Râmnic, 1705, în limba greacă, p. 463-466, etc. Această enumerare numai a titlurilor semnalate în primul volum al *BRV*, chiar dacă nu epuizează lista lucrărilor de această factură tipărite aici, este reprezentativă pentru preocuparea manifestată de autoritățile ierarhice din spațiul Ortodoxiei față de problema disipării discursului creștin ortodox și a contracarării efectelor propagandistice religioase, limba greacă servind ca mijloc de transmitere culturală și religioasă.

³¹ *Ibidem*, p. 304-305.

³² Laura Stanciu, *Semnificația discursului identitar unit și neunit în Transilvania anulului 1746*, în *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria bisericii românilor ardeleni* (prima jumătate a secolului al 18-lea), Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2008, p. 119-153; Ciprian Ghișa, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006, p. 252-258.

³³ Ioan Bianu, Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche. 1508-1830, Adăogiri și îndreptări*, tom. IV, București, Edițiunea Academiei Române, 1944, p. 23-24; Liviu Pilat, *Ortodoxie, catolicism și „Contrareformă” în Moldova la mijlocul secolului XVII*, în *Etnie și confesiune în Moldova medievală*, ed. cit., p. 127-128.

neaccesibil istoricilor, semnalat în două manuscrise rusești pe la 1915. Funcționalitatea acestuia este clar exprimată în fragmentul reprodus de autorii volumului IV al *BRV* și anume de a contracara prozelitismul „luteranilor și al calvinilor” oferind un instrumentar accesibil – structurat pe întrebări și răspunsuri concise, probabil în strânsă legătură cu textul Mărturisirii ortodoxe aprobate aici -, considerat suficient de complet pentru a facilita reacția așteptată din partea ortodoxă la confruntările religioase survenite. Editarea sa în limba slavonă permitea accesul pe o scară mai largă la problematicile discutate și la felul cum au fost soluționate în cadrul sinodului de la Iași, fapt ce poate fi sugerat inclusiv în lipsa accesului la conținutul acestuia, și reprezintă, totodată, o formă de atașament față de tradiția cultural-religioasă ortodoxă.

Pentru cunoașterea surselor discursului elaborat față de alteritatea religioasă în această perioadă se va acorda însă o atenție deosebită tipăriturilor scoase în limba română, datorită utilității lor extinse la nivelul întregii lumi românești pentru perioada pre-modernă. În 1643 apare la Iași, *Carte de învățătură*,³⁴ cunoscută mai ales cu titlul *Cazania lui Varlaam*, a cărei editare fusese inițiată încă din 1641. În 1644 apare *Șapte Taine*,³⁵ urmată în 1645 de *Răspunsul Mitropolitului Varlaam împotriva Catibismusului calvinesc*,³⁶ și în 1646 de *Pravile împărătești sau Carte românească de învățătură dela pravilele împărătești și dela alte giudețe*,³⁷ La acestea poate fi adăugată, ca punct de referință, *Mărturisirea ortodoxă*³⁸ a lui Petru Movilă, al cărei text a fost tradus,

³⁴ *BRV*, I, p. 137-143; Varlaam, *Cazania. 1643*, ediție îngrijită de J. Byck, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1943.

³⁵ *BRV*, I, unde este reprodusă și *Prefața* Mitropolitului Varlaam, p. 147-150.

³⁶ *Ibidem*, p. 150-151; Ioan Bianu, Dan Simionescu, *Bibliografia românească veche. 1508-1830, Adăogiri și îndreptări*, tom. IV, București, Edițiunea Academiei Române, 1944, p. 190-194; Varlaam, *op. cit.*, ed. cit., p. 183-230.

³⁷ *Ibidem*, p. 156-158; *Carte românească de învățătură*. Ediție critică, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1961.

³⁸ Prima versiune a textului a fost scrisă în limba latină și se intitula *Expositio fidei ecclesiae Russiae Minoris*, ea a fost dezbătută în perioada desfășurării lucrărilor Sinodului Ortodox de la Iași și transpusă în limba neogreacă populară de către teologul Meletie Sirigul. Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă a credinței universale și apostolice a Bisericii Orientale*, ediție bilingvă, introducere, text latin, traducere și note de Traian Diaconescu, Iași, Institutul European, 2001, p. 6-7.

analizat și aprobat la Iași, apoi la nivelul Patriarhiei constantinopolitane, devenind ulterior una din principalele surse doctrinare ale spiritualității ortodoxe și având o însemnătate recunoscută în rândul celorlalte mărturisiri de credință răsăritene ale secolului XVII.³⁹ Textul însă nu a constituit obiectul unei ediții accesibile care să fie promovată social în anii imediat următori sinodului de la Iași⁴⁰ rămânând cunoscut participanților în cadrul sinodului. Este necesară reconstituirea impactului real al acestuia în economia textuală a producțiilor cultural-religioase apărute în Moldova începând cu jumătatea secolului XVII, nu fără a acorda o atenție deosebită aportului original al autorilor vizați și a soluțiilor găsite pentru a optimiza înțelegerea semnificației formulei doctrinare aprobate conformă cu nivelul de cunoștințe religioase al cadrelor ecleziastice ale epocii, considerat principalul beneficiar al activității tipografice întreprinse. P. P. Panaitescu considera, de exemplu, *Răspunsul* lui Varlaam, comparat cu textul *Mărturisirii ortodoxe* a lui Petru Movilă, „o transpunere originală, populară și țărănească a operei teologilor din Kiev.”⁴¹

³⁹ Jaroslav Pelikan, *op. cit.*, p. 310-320.

⁴⁰ Prima tipărire a versiunii grecești a lui Meletie Sirigul s-a făcut în Olanda, în 1667. La noi Antim Ivireanul se îngrijește în 1699 de o ediție a textului grecesc, tipărită la Snagov. Versiunea românească a lui Radu Greceanu (Buzău, 1691) reprezintă prima ediție a textului într-o limbă modernă. Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 192-193. Pentru o analiză a numeroaselor ediții în limba română ale textului *Mărturisirii ortodoxe* vezi *Ibidem*, p. 191-207.

⁴¹ P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, V, Paris, 1926, p. 57-61.